

תדיאוש רוז'ביץ'

עיניה של אמי

שלושה קטעים מתוך הספר "אמא הולכת מכאן"

מפולנית: חנה הרציג

המשורר הפולני תדיאוש רוז'ביץ' (1921-2014) הוא בן דורם של ויסלבה שימבורסקה וזביגנייב הרברט, דור שחיו עמדו בסימן הטלטלות בהיסטוריה של פולין במאה העשרים. כתיבתו של רוז'ביץ' מתמודדת עם הדילמות והבחירות המוסריות שבפניהן עמדו בני דורו, ולצד הפיכחון האכזרי שבה, לכל אורכה אינה מוותרת על הניסיון למצוא משמעות וערך בחיים האנושיים. רוז'ביץ' הציב ריאקציה מודרניסטית לסגנון הפיוטי והסימבוליסטי של המשוררים בני הדור הקודם, אך הרחיק לכת בפניית העורף למוסכמות של "ספרותיות", בעיקר בכך שנמנע ממטפורות והשתמש בכתיבתו בלשון דיבור ישירה, מרוסקת ושבורה.

הספר "אמא הולכת מכאן", שהתפרסם בשנת 1999, ממשיך את הקווים התמטיים המרכזיים בשירתו של רוז'ביץ', אלא שהפעם הוא פונה לאפיק אישי-דוקומנטרי-וידוי: שילוב של ממואר, יומן ושירה. במרכז עומדת הטלטלה של מות האם, סטפניה, בשנת 1957, שעליה רוז'ביץ' מספר ארבעים ושתים שנה מאוחר יותר. הספר מציג את דיוקן האם ומגולל את ההיסטוריה המשפחתית באמצעות קובץ של פרגמנטים: שירים של רוז'ביץ' עצמו המוקדשים לאמו ולאביו, קטעי יומנים מימי מחלתה ומותה של האם ומשנים מאוחרות יותר, זיכרונות של האם על ימי ילדותה בכפר, מכתבים שנכתבו על ידי שני אחיו, יאנוש (שנרצח במלחמת העולם השנייה) וסטניסלב, וכל אלה מלווים בתמונות משפחתיות, בגלויות ובקרעי מכתבים, המשמשים השראה לכתיבה.

דמותה של האם היא מוקד לשרטוט תמונה של ילדות בטוחה ומגוננת של יציבות וערכים אנושיים, ונפילה מגן העדן האבוד אל מציאות הפרוצה לדילמות מוסריות נעדרות-פתרון. באופן זה הדיוקן המשפחתי הוא גם דיוקן קולקטיבי ונקודת מוצא לפרישת תמונה תקופתית – החל בתקופת הריבונות הפולנית שבין שתי מלחמות העולם, דרך מלחמת העולם השנייה (רוז'ביץ' התגייס לשורות המחתרת הפולנית), וכלה בהווה של זמן הכתיבה.

עם כל האמוציות – הגעגועים והאבל על העבר, ובצד זה ההתחלחלות, הזעם והביקורת הנוקבת על עולם ההווה – אין לפסוח על מאפיין בולט של השירה הפולנית בת זמננו: האירוניה. כך בשורות החושפניות, האכזריות, שבפרגמנט המתורגם – ההטחה העצמית "משורר!", המתרפק על זכר אמו אך לא סעד אותה בימי חייה – ביטוי אירוני חריף למתח הנצחי שבין "להיות" ל"לכתוב", "להרגיש" ולעשות שימוש אמנותי ברגשות. "אמא הולכת מכאן" הוא מכתביו האישיים-האינטימיים ביותר של המשורר, ויש המשווים

את היצירה "ליומן האבל" של רולאן בארת וכן לשירו על אמו של משורר פולני אחר, זביגניב הרברט. בשנת 2000 זכה הספר בפרס החשוב ביותר לספרות פולנית (פרס ניקה).

ח"ה

עכשיו

עכשיו, כשאני כותב את המילים האלה, עיני אמי נחות עלי. העיניים הקשובות והחמות שואלות בלי מילים: "למה אתה עצוב, ילד?" אני עונה בחיוך: "כלום... הכל בסדר, באמת, אמא." "נו תגיד – אמא אומרת – מה מציק לך?" אני מסב את ראשי, מביט בחלון... העיניים האמהיות הרואות-כל צופות בלידתנו, צופות בנו כל חיינו, ואחרי המוות צופות בנו מ"העולם שמעבר". אפילו נהפך בנה למכונת הרג, לחיה, לרוצח, עיני אמו צופות בו באהבה... צופות...

כשהאם מסבה את מבטה מילדה, הילד מתחיל לתעות בדרכו ואובד בעולם ריק מאהבה ומחום.

מחר יום האם. אינני זוכר אם בילדותי ציינו יום רשמי כזה... בילדותי כל יום מימות השנה היה יום האם. כל בוקר היה יום האם, וכל צהריים וערב ולילה.

את יודעת, אמא, אני יכול לומר זאת רק לך, עכשיו כשאני כבר זקן יותר ממך, אני יכול לומר לך... לא העזתי לומר לך בימי חיך... אני משורר. המילה הזאת הפחידה אותי, אף פעם לא אמרתי אותה לאבא... לא ידעתי אם יאה לומר דבר שכזה.

אל עולם השירה נכנסתי כמו לעולם של אור, ועכשיו אני מגשש את דרכי החוצה באפלה. חציתי ברגלי את ממלכת השירה, ראיתי אותה בעיני דג, חפרפרת, ציפור, ילד, גבר ואיש זקן; למה קשה כל כך לבטא את שתי המילים "אני משורר"; למה צריך לחפש מילים אחרות כדי להביא את ה"עובדה" הזאת לידיעת העולם, לידיעתה של אמא. אמא יודעת, כמובן. מעולם לא חשבתי שאפשר לומר דבר כזה לאבא. וגם לא אמרתי לו "אבא, אבי... אני משורר"... אינני יודע אם אבי היה משגיח בכלל שהמילים נאמרו. ודאי היה רחוק כל כך ממני... שהיה שואל (בעודו קורא בעיתון, אוכל, מתלבש, מצחצח את נעליו) "מה אמרת שם, טאדג'יו?". בטח היה אומר: "עוד שטות", "מה שוב?"... הרי לא יכולתי לחזור בקול רם יותר על המילים "אבא, אבי... אני משורר"... אבא אולי היה נושא את מבטו מהצלחת, מהעיתון, מביט בתימהון ואולי כלל לא מביט אלא מניד בראשו ואומר: "טוב... טוב", או לא אומר כלום. כתבתי שיר ושמו "אבא" (בשנת 1954): "מפלח את לבי / אבי הזקן"... אינני יודע אם אבא קרא את השיר, מעולם לא אמר על זה שום דבר. וממילא גם אני מעולם לא קראתי באוזני אבא את השיר... עכשיו השנה היא 1999, ואני אומר בשקט, כל כך בשקט שהמילים כלל אינן מגיעות לאוזני הוריי, "אמא, אבא, אני משורר." "אני יודעת, ילד", אומרת אמא, "תמיד ידעתי", "דבר בקול רם, אני לא שומע כלום", אומר אבא...

הבטחות של משורר

שנים רבות הייתי חוזר ומבטיח לאמא שלושה דברים: שאזמין אותה אלי לקרקוב, שאראה לה את זאקופנה וההרים, שאסע אתה לחוף הים. אמי אף פעם לא ראתה את קרקוב. אף פעם לא ראתה לא את קרקוב ולא את ההרים (עם אגם "עין הים" ביניהם) ולא את הים. לא קיימתי את הבטחותי... מאז מתה אמא חלף כמעט יובל שנים (בעצם, אני מאבד עניין בלוחות שנה ובשעונים). למה לא לקחתי אותה לקרקוב ולא הראיתי לה את סוקיניצה, את כנסיית מאריאצקי, את טירת ואוול, את נהר הוויסלה.

נו כן! בנה התגורר בקרקוב. משורר צעיר ו"מבטיח"... והמשורר הזה, שכתב כל כך הרבה שירים לאמו וכל כך הרבה שירים כתב לאמהות באשר הן, לא לקח את אמו לקרקוב לא ב-1947 ולא ב-1949. היא אף פעם לא הזכירה לי את הבטחותי, לא התרעמה עלי.

אמא אף פעם לא ראתה את ורשה. אמא אף פעם לא טסה באוורון, לא שטה באנייה. אף פעם לא ישבתי עם אמא במגדנייה, במסעדה, בבית קפה, בתאטרון, באופרה, אפילו לא בקונצרט. הייתי משורר... כתבתי פואמה ושמה "סיפור על נשים זקנות", כתבתי שיר ושמו "איכרה זקנה הולכת על חוף הים"... לא נסעתי עם אמא לים... לא ישבתי אתה על החוף, לא מצאתי לה שם צדפות או אבני ענבר, כלום. והיא כבר אף פעם לא תראה את הים. ואני כבר אף פעם לא אראה את פניה ואת עיניה ואת חיוכה כשהיא מביטה בי... משורר. האם המשורר הוא אדם שכותב שירי קינה בעיניים יבשות, משום שהוא חייב לראות היטב את צורתן? האם עליו להתמסר לצורה בכל לבו כדי להביאה לדרגת "שלמות"? האם המשורר הוא אדם חסר-לב? עכשיו שיר האבל הזה מוצג לראווה ביריד הספרים, בחגיגות השירה, בבורסה של הספרות. ואפילו אינני יכול להתנחם ברעיון שיש עולם שאחר המוות ובו אמא חוצה את גני פֶּלְנֵטִי, את קרקוב, בדרכה לטירת ואוול... האם יש בשמים ים שעל חופו יושבות האמהות שלנו בחלוקים ובמעילים מרופטים, בנעלי-בית ובכובעים בלויים... אבל גם עכשיו אני כותב – בעיניים יבשות – ו"משכלל" את שירי הקינה שלי כמו קבצן המחזר על הפתחים...

באמצע החיים

חלפו שישים שנה מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה.

אני בן 77, 78. אני משורר. בתחילת דרכי לא האמנתי שיתרחש נס כזה... שאי פעם אכן אהיה משורר. בלילות, כשהייתי מתעורר מחלומות בלהה, ביקשתי לי הצלה במשאלה: "אהיה משורר," אגרש את הסיוט, את החשכה, את המוות... אכנס לעולם האור של השירה, המוזיקה של השירה, השקט של השירה.

עכשיו, כשאני כותב את המילים האלה, נחות עלי עיניה השלוות והקשובות של אמי. היא מביטה בי מ"העולם שמעבר", "מעבר" שאיני מאמין בו. בעולם שוב מתנהלת מלחמה. אחת

מאינסוף מלחמות המתנהלות בעולם ללא הפסקה מאז הסתיימה מלחמת העולם השנייה ועד לימים אלה ממש.

עולמי, העולם שניסיתי לבנות במשך חצי מאה, קורס תחת חורבות בתים, בתי חולים ומקדשים, מת האדם ומת האל, מת האדם ומתה התקווה, מתים האדם והאהבה. פעם, מזמן, בשנת 1955, כתבתי שיר ושמו "באמצע החיים":

אַחֲרֵי קֶץ הָעוֹלָם
אַחֲרֵי הַמּוֹת
מְצַאֲתִי אֶת עֲצָמִי בְּאֶמְצֵעַ הַחַיִּים
בְּרֹאֲתִי אֶת עֲצָמִי
בְּנִיתִי חַיִּים
בְּנֵי אָדָם חַיּוֹת נוֹפִים

זֶהוּ שְׁלֶחַן אֶמְרָתִי
זֶהוּ שְׁלֶחַן
עַל הַשְּׁלֶחַן יֵשׁ לֶחֶם סֶכִּין
סֶכִּין מְשַׁמֶּשֶׁת לְחֶתֶךְ לֶחֶם
הַלֶּחֶם מְזִין בְּנֵי אָדָם
אֶת הָאָדָם צָרִיךְ לְאַהֵב
בַּיּוֹם וּבַלַּיְלָה לְמִדְתִּי אֶת עֲצָמִי
מֶה צָרִיךְ לְאַהֵב
הַיִּיתִי מְשִׁיב אֶת הָאָדָם

משורר! הזדקן המשורר, ניצב "על שפת המוות" ועדיין לא הבין שסכין משמשת לעריפת ראשים, לקיצוץ אפים ואוזניים. למה משמשת הסכין? לעריפת ראשים... אי שם, הרחק מכאן? או בקרבת מקום? ולמה עוד משמשת הסכין? לקיצוץ לשונות הדוברות בלשון זרה ולשיסוף בטניהן של נשים הרות לכריתת שדיים מיניקים לכריתת איברי מין לניקור עיניים. ומה עוד יש שם לראות, בטלוויזיה? מה עוד יש לקרוא בעיתונים? מה עוד יש לשמוע ברדיו?

לְמָה מְשַׁמֶּשֶׁת סֶכִּין
סֶכִּין מְשַׁמֶּשֶׁת לְעֶרִיפַת רֹאשׁוֹ שֶׁל אוֹיֵב
סֶכִּין מְשַׁמֶּשֶׁת לְעֶרִיפַת רֹאשִׁי

נָשִׁים יְלָדִים זְקָנִים
(כֵּן חֹזְרִים וְכוֹתְבִים בְּעֵתוֹנִים כָּבֶר
מֵאֶה שָׁנִים).

עכשיו, כשאני כותב את המילים האלה עיניה השלוות של אמי נחות עלי ועל ידי ועל המילים הנחות הסומות האלה.

עיני אמותינו החודרות את לבנו ומחשבותינו הן המצפון שלנו, הן שופטות אותנו ואוהבות. מלאות אהבה ואימה הן עיני האמהות.

האם מביטה בבנה כשהוא צועד את צעדיו הראשונים, כשהוא מחפש את דרכו, ואחר כך היא מביטה בבנה ההולך ומתרחק, מקיפה במבטה את כל חייו של בנה, ואת מותו. אולי יגיעו המילים האלה אל האמהות שהשליכו את ילדיהן לאשפה או אל הילדים שנטשו את הוריהם בבתי חולים ובבתי מחסה...

אני זוכר שאמא אמרה לנו רק פעם אחת אמרה... הייתי אז כבן חמש. רק פעם אחת בחייה אמרה לנו: "אעזוב אתכם... אתם מתנהגים לא יפה..."

אלך לי ואף פעם לא אשוב..." שלושת הקטנים התנהגו לא יפה... כל חיי

זכרתי את חשכת האימה והייאוש שנפלה על השלישייה הקטנה שלנו... אני זוכר איך לבי נקרע לגזרים (כן, כך, אלה המילים, "לבי נקרע לגזרים")

הושלכתי אל ריק וחשכה. רק פעם אמא אמרה את המילים האלה

ועד היום אני זוכר את הייאוש והבכי...

אבל אמא לא הלכה מאתנו, היא היתה ותהיה אתנו.

עכשיו, כשאני כותב את המילים האלה... עיניה הבוחנות של אמי מביטות בי

אני זוקף את ראשי, פוקח את עיני... איני יכול למצוא את דרכי, אני נופל, מתרומם, מילים מלאות שנאה, מוות וארס פורצות ומשספות את האהבה, האמונה והתקווה. אני פותח את פי לומר משהו, "את האדם צריך לאהוב", לא את הפולני, הגרמני, הסרבי, האלבני, האיטלקי, היהודי, היווני... צריך לאהוב את האדם... הלבן, השחור, האדום, הצהוב.

אני יודע ששירת הקינה העלובה הזאת שלי נעדרת כל טעם טוב.
ואני יודע שמכל הדברים שבעולם הזה יישאר... מה יישאר?!

נֶרוֹוִיד, המְשורר הגדול, הגאוני, האירוני, אמר:

מְכַל הַדְּבָרִים שֶׁבְּעוֹלָם הַזֶּה יִשָּׁאֲרוּ רֶק שְׁנֵי,
שְׁנֵי בְּלִבֵּד: הַשִּׁירָה וְהַטּוֹב. וְדָבָר לֹא יוֹתֵר.

דון קישוט שכמותך! שום דבר לא נשאר. ואם אנחנו, בני האדם, לא נכניס לעצמנו קצת שכל לראש ולא נעשה משהו עם השום-דבר הגדל והולך הזה, כי אז... כי אז מה?! אמור, אל תפחד! מה יקרה אז?... נארגן לנו כזה גיהינום על פני האדמה, שלוציפר ידמה בעינינו למלאך. אמנם מלאך שנפל, אבל לא משולל נשמה לגמרי, מועד עדיין לחטא היוהרה, אבל מלא געגועים לגן עדן האבוד, מלא מלנכוליה ועצב... הפוליטיקה תיהפך לקיטש, האהבה – לפורנוגרפיה, המוזיקה – לרעש, הספורט – לזנות, הדת – למדע, והמדע – לאמונה.